

so'nggi paytlarda e'tibordan chetda qolgan odob-axloqni qayta tiklashdan iborat. Ba'zan insoniyat adabiyoti o'zining axloq-odobiga ham parvo ham qilmaydi, ular bir-birini to'ldiradigan va shart qilib turuvchi inson harakatining ma'qul tomonlaridir. Ota-onani, qarindosh-urug'ni, kattalarni, o'qituvchini, tarbiyachini hurmat qilish, yoshlarni hurmat qilish, kerak bo'lganda ularni qo'llab-quvvatlash, qo'ni-qo'shni, boshqa millat vakillari bilan yaxshi munosabatda bo'lish, mehnatkashga hurmat. Bunday xatti-harakatlar insonning axloqiy fazilatlarini bilan uzviy bog'liqdir. Axloqiy jihatdan nomukammal odam odobli harakat qila olmaydi. Axloq - bu jamiyat hayotining barcha jabhalari bilan uyg'unlikda ishlaydigan qoidalardir.

Qalbingizni toza va to'g'ri saqlash baxtli hayot kechirishning kalitidir. SHoir falsafasi va hayot haqiqatiga ko'ra, obro'-e'tibor, or-nomus, izzat, zikr kabi yuksaklikka erishish eng qiyin ma'naviy qadriyatlardir. Demak, bu dunyo hayotida insoniy, sabr-toqatli va ko'p odamlarga kerak bo'lgan narsaga ega bo'lishingiz kerak; muloyim bo'lishi kerak; siz yaxshi do'st bo'lishingiz kerak; bo'yini yovuzlikdan sotib olishi kerak; hushyor bo'lishi kerak. U har bir aytilgan so'zdan tavba qilishi kerak. Bu har bir kichik masaldan juda ko'p ma'noga ega bo'lishi lozim. U dono va insonparvar ruhlardan ibrat olishi kerak. Ehtiyoj qo'l uzatuvchi, yaxshilik qiluvchi, yaxshilik qiluvchi bo'lishi muhim. Birovning pulini, molini sanashni, birovning mulkiga qarashni bas qilish kerak. Siz dangasalingizdan voz kechishingiz kerak. Dunyodagi eng og'ir ofatlardan biri - sog'ligingizni, chorva molingizni, boshingizni o'z zimmasiga oladigan nopok tabiidir. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev aytganidek, «Ulug' shoir qalamiga mansub «Boy bo'lay deb, izzatingdan ayrilma», «Ta'lim bergan ustozingdan ayrilma», «Yuz yil yashab, tushsang ajal qo'lga, O'ngingdan chapingga boqqancha bo'lmas», «Har yigitning aslin bilay desangiz, Davrada o'tirib-turishin ko'ring» singari hikmatli satrlari xalqona maqolga aylanib ketgan» [1:168].

Boy bo'lish uchun ko'p mehnat qilish kerak. «Dardsiz erning nomi yo'q» maqolini xalqning alohida ta'kidlagan falsafasidir. Biz chekayotgan azob-uqubatlar faqat yaxshiliklarning azoblari bo'lishi kerak. Chunki bunday iztirobning oxiri farovonlikka, moddiy va ma'naviy rohatga aylanadi. Kimki moddiy boylikni baxt deb bilsa, bunday

boylik va bunday baxt har xil past ishlar qilib, qora puldan noqonuniy yo'l bilan o'z boyligini ayirmaganlarning og'zini tutib, besh qo'lini og'ziga tiqadi.

*Kim emish! Barin goh sotgan o'zingsan,
Bir-biringni g'ajib yotgan o'zingsan,
Kim bosh tiklasa tosh otgan o'zingsan,
Axir, o'z boshing ham shu toshga tushdi.
Keldi Mahtumquli aytgan bir zamon,
Unutdi «Yaxshilik» so'zini yomon,
Obro' talashmoqda qurt bilan ilon,
Fillar pashsha bilan savashga tushdi [7].*

Iymon tavba falsafalari bilan oxiratga tayyorlanishni eslatadi. Shoir buzuqlikni la'natlaydi. U korruptsiya qonunlaridan voz kechuvchidir. Pora beruvchining nopok ekanligini, haromning ham Ollohning ham, dunyoning ham g'azabiga duchor bo'lishini, pora bergan va olganlar ham Alloh taoloning ham, dunyoning ham azobiga duchor bo'lishini bilmaganlar. Ularning shon-shuhratlari dunyo va oxiratda oyoq osti qilinmasin. Bunday odam epilepsiya bilan og'rgan juda yomon odamdur. Bundan ham yomoni, u vaqt va resurslarni sarflaydi, lekin hech qanday savdoni qaytarmaydi.

Ilm bilan shug'ullanuvchi olimlar o'z ilmlari bilan birga, muloyim fazilatlarini bilan ham jamiyatning eng sog'lom tayanchidir. Ularning ilmlari ibodat o'rniga qabul qilinadi. Bunday olimlar ulug'vor tog'larga o'xshaydi. Ularning qalblari ilm namunasi. O'sha tog'lardan ruda izlagan kishi uni topa oladi. Vatandarparvarlik dunyodagi eng muhim masalalardan biridir. Vatandarparvarlikning sinov maydoni raqobatga to'la. Vazifani to'g'rilash, uni uddasidan chiqish uchun harakat qilish, qaror qabul qilishda hushyor bo'lish, to'g'ri va har tomonlama o'ylash, dangasalik va ojizlikdan voz kechish, sabr-toqat, matonat, donolik bilan shug'ullanish, o'sha sohaning kimligini ochish masalasidir.

Donishmand shoirning har bir satrining tillar madhiyasi bo'lishi, dunyoning jonli tillarida yashab, og'izda, tilda, qolaversa, bog'chilarning repertuarida bo'lgan hikmatlari ham yuqoridagi holatlar bilan bog'liq. Ular o'zlarining hayotiy va ilmiy voqeiklarini badiiy til vositalari orqali ta'sirchan va aniq ifodalaydilar. Kim dono shoir Mahtumqulini sevsa, o'qisa, uning falsafalariga amal qilsa, Allohni sevgandir.

Adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизми қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 1-жилд, 2017. 368-б.
2. Махтумқули. Дунё ўтиб борадур. Шеърлар. –Тошкент: “Шарк”, 2007. 240-б.
3. “Mahtumquli she'riyatidan”. –Toshkent: 1976.
4. “Saylanma”. –Toshkent: 1995.
5. “Turkman mumtoz she'riyati durdonalari”. –Urganch: 2000.
6. Quramboyev K., “O'zbek-turkman adabiy aloqalari”. –Toshkent: 1978.
7. <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/omon-matjon-75-yoshda.html>

REZYUME. Ushbu maqolada Mahtumquli ijodining ma'naviy-axloqiy tarbiya borasidagi qarashlarini, g'oyalarini to'g'ri anglab, hayotga tatbiq eta bilish, axloqiy jihatdan tarbiyalangan insonga qo'yilgan talabalar axloqiy tarbiyaning sifatleri, turlari haqidagi fikrlar aks etgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье отражены взгляды творчества Махтумкули на духовно-нравственное воспитание, на умение правильно понимать и воплощать идеина типы качеств нравственного воспитания учащихся, заложенные нравственно воспитанном человеке.

SUMMARY. This article reflects the views of Makhtumkuli's creativity on spiritual and moral education, on the ability to correctly understand and implement ideas, on the types of qualities of moral education of students inherent in a morally educated person.

ONA TILI SINTAKSISI FANINI O'QITISHDA MODELLASHTIRISH METODI ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA SIFATIDA

S.H.Ro'ziyeva – katta o'qituvchi

Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ta'lim, tarbiya, o'qitish, modellash, zamonaviy yondashuv, optimallashtirish, oliy ta'lim, uzluksiz ta'lim, pedagogika, lingvistik, tilshunoslik.

Ключевые слова: образование, воспитание, обучение, моделирование, современный подход, оптимизация, высшем образование, непрерывное образование, педагогика, лингвистика.

Key words: education, upbringing, teaching, modeling, modern approach, optimization, general secondary education, continuing education, pedagogy, linguistics, linguistics.

O'zbekistonda ta'lim tizimi boshqa davlatlar ta'lim tizimidan turli xususiyatlari bilan ajralib turadi. Jumladan,

yurtimizda yo'lga qo'yilgan uzluksiz ta'lim barcha rivojlangan mamlakatlarni o'ziga jalb qilmoqda. Uzluksiz

ta'lim - o'zaro mantiqiy izchillik asosida bog'langan hamda soddadan murakkabga qarab rivojlanib boruvchi va bir bironi taqozo etuvchi bosqichlardan iborat yaxlit ta'lim tizimi. Uzlaksiz ta'lim orqali yoshlarni bilimli va savodxon bo'lib yetishishlari, eng muhimi, jamiyat uchun kerakli kadr bo'lib yetishishlari asosiy maqsad qilib olingan. Bugungi kunda umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi hamda oliy ta'lim muassasalarida Ona tili fanini o'qitishning asosiy vazifasi: O'quvchi shaxsini fikrlashga, o'zgarlar fikrini anglashga, o'z fikrini og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetensiyani rivojlantirish; O'zbek (ona) tilini o'qitish markazida til o'rganuvchilarning o'zaro hamda o'qituvchisi bilan nutqiy muloqoti turmog'i lozim bo'ladi. Ammo mana shu muloqot to'g'ri yo'lga qo'yilishi uchun grammatika qonun-qoidalarini yaxshi bilishga ko'maklashuvchi topshiriqlardan iborat mashg'ulotlar nazariy yoki amaliy ahamiyat kasb etibgina qolmay, o'quvchilarning til o'rganishga bo'lgan qiziqishini shakllantiradi, orttirishga ham hissa qo'shishi talab etiladi. Ana shu qiziqishni shakllantirishda, uni tobora mustahkamlab borishda sintaksisni o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Ijodiy tafakkur sohibi, ya'ni o'sayotgan, rivojlanayotgan va taraqqiyot sari yuz tuta-yotgan mamlakatimiz uchun zarur bo'lgan, ijodkor va mustaqil fikrlay oladigan shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazish ona tili ta'limi oldida turgan eng muhim dolzarb vazifa hisoblanadi. O'zbek tilida tilshunoslikning katta bo'limlaridan biri bo'lmish sintaksis bo'limining asosiy o'rganish obyektlaridan biri gap bo'laklarini o'qitishda ta'lim berish usullarining qaysilaridan foydalanilsa ta'lim sifati, mavzuni o'rgatish sifati oshishi masalasi bugungi kunning dolzarb masalasi bo'lib qolmoqda. Shuni ta'kidlash joizki, insoniyatni farovon hayot shart-sharoitlarini yaratish, tabiiy ofatlarni oldindan aniqlash muammolari qadimdan qiziqtirib kelgan. Shuning uchun ham insoniyat tashqi dunyoning turli hodisalarini o'rganishi tabiiy holdir. Aniq fan sohasi mutaxassislari u yoki bu jarayonning faqat ularni qiziqtirgan xossalari-nigina o'rganadi. Masalan, geologlar yerning rivojlanish tarixini, ya'ni qachon, qayerda va qanday hayvonlar yashaganligi, o'simliklar o'sganligi, iqlim qanday o'zgarganligini o'rganadi. Bu ularga foydali qazilma konlarini topishlarida yordam beradi. Lekin ular yerda kishilik jamiyatining rivojlanish tarixini o'rganmaydi bu bilan tarixchilar shug'ullanadi. Atrofimizdagi dunyoni o'rganish natijasida noaniq va to'liq bo'lmagan ma'lumotlar olinishi mumkin. Lekin bu koinotga uchish, atom yadrosining sirini aniqlash, jamiyatning rivojlanish qonunlarini egallash va boshqalarga xalaqit bermaydi. Ular asosida o'rganilayotgan hodisa va jarayonning modeli yaratiladi. Model ularning xususiyatlarini mumkin qadar to'laroq aks ettirishi zarur. Modelning taqribiylik xarakteri turli ko'rinishda namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, tajriba o'tkazish mobaynida foydalaniladigan asboblarning aniqligi olinayotgan natijaning aniqligiga ta'sir etadi

Model tushunchasi lotincha "modelus" so'zidan olingan bo'lib, tabiiy fanlar yoki umuman fanda shunday moddiy qurilma sifatida tushuniladiki, unga muayyan obyekt haqida ma'lumotlar kiritilganda hosila sifatida yana shu obyekt yuzaga keladi. Boshqacharoq tushuntirganda, model tabiiy obyektlarning imitatsiyasidir (*o'xshashi, taqlidi, tabiiy ko'rinishidir*) [3:97], u o'zbek tilidagi qolip, andoza so'zlariga mos keladi [3:97]. U hodisalarining yuzaga kelishi uchun asos vazifasini o'taydi va aniq yoki mavhum obyektlar, kichraytirilgan obyektlar va sxemalarda tadqiq etiladi. Buni oddiy hayotiy misol bilan tushuntiradigan bo'lsak, olmani xarakterlovchi belgilar, atributlar – uning dumaloqligi, mevaligi, shirinligi kabilar o'sha tushunchaning fikriy modeli hisoblanadi. Agar biz olmani loydan yoki sun'iy bir materiallardan yasasak, bu uning moddiy modeli hisoblanadi [3:57-59]. Model quyidagi asoslarga ko'ra bilishda muhim hisoblanadi: Model tushunchasi lotincha

"modelus" so'zidan olingan bo'lib, tabiiy fanlar yoki umuman fanda shunday moddiy qurilma sifatida tushuniladiki, unga muayyan obyekt haqida ma'lumotlar kiritilganda hosila sifatida yana shu obyekt yuzaga keladi. Boshqacharoq tushuntirganda, model tabiiy obyektlarning imitatsiyasidir (*o'xshashi, taqlidi, tabiiy ko'rinishidir*) [3:97], u o'zbek tilidagi qolip, andoza so'zlariga mos keladi [3:97]. U hodisalarining yuzaga kelishi uchun asos vazifasini o'taydi va aniq yoki mavhum obyektlar, kichraytirilgan obyektlar va sxemalarda tadqiq etiladi. Buni oddiy hayotiy misol bilan tushuntiradigan bo'lsak, olmani xarakterlovchi belgilar, atributlar – uning dumaloqligi, mevaligi, shirinligi kabilar o'sha tushunchaning fikriy modeli hisoblanadi. Agar biz olmani loydan yoki sun'iy bir materiallardan yasasak, bu uning moddiy modeli hisoblanadi [3:57-59]. Model quyidagi asoslarga ko'ra bilishda muhim hisoblanadi:

Birinchidan, modellashtirish har bir fan obyektini sod-dalashtiruvchi metoddir. Lingvistik birliklarni model-lashtirish bu belgilar tarkibidagi elementlarning barqaror munosabatlariga asoslanadi. Shuning uchun ham butunlik tarkibidagi elementlar o'rtasidagi munosabatlarning bar-qaror va beqaror turlarga ajratilishi lingvistik model-lashtirish uchun katta ahamiyatga ega. Ikkinchidan, model-lashtirish barcha fanlar uchun xos bo'lgan umumilmiy metod hisoblanadi va u quyidagi tamoyillarga amal qiladi: *deduktivlik – mantiqiy xulosa chiqarishga asoslangan hamda xususiylikdan umumiylikka tamoyilida bo'ladi; ta-fakkur eksperimentidan foydalanish - modelni ide-allashtirilgan obyekt sifatida talqin qilishdan iborat bo'ladi.*

Lingvistik model tushunchasi struktur tilshunoslikning E.Sepir, L.Blumfild, R.Yakobson, Xomskiy, Harris, Hokket kabi namoyandalari tomonidan kiritilgan. Uning taraqqiyoti esa XX asrning 60-70-yillariga (matematik va kibernetik lingvistika rivojlana boshlagan davrga) to'g'ri ke-ladi. Lingvistik modelni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Inson nutqiy faoliyati modellari. Bu modellar konkret nutq jarayonini va hodisalarini aks ettiradi. Masalan, aniq bir tovushning talaffuz modeli yoki nutqning yuzaga chi-qish modeli;

2. Lingvistik tadqiqot modellari. Bunda muayyan til hodisalari asosida olib borilgan tadqiqot jarayonini aks ettiradi.

3. Metamodellar – bunda lingvistik modellar saralanadi, u gipotetik-deduktiv xarakterga ega bo'ladi, o'ta ab-straktlashgan va ratsionallashgan bo'ladi. Modellashtirish metodi ayrim tillarga, jumladan, ingliz tiliga faol tat-biq qilingan.

O'zbek tilida sodda gapning qurilish qolipi: S + O + V : *Men gul terdim. Men meva yedim.*

S= ega, O = to'ldiruvchi, V = kesim.

Sodda gapning til sathidagi mohiyatini belgilashda tilshunoslar sintaktik nazariyaning gap haqidagi quyidagi talqiniga asoslanishadi:

1. Gapning eng kichik qolipi lisoniy birlik sifatida ongimizda mavjud umumiy birlik bo'lib, u nutqimizda fikrni til qonunlariga muvofiq tarzda shakllantiruvchi va voqelantiruvchi imkoniyatdir.

2. Gapning eng kichik qolipini belgilashda uning tashqi qurilishi, ichki qurilishi va mohiyati ajratiladi.

3. Gapning minimal qolipidan o'rin oladigan tarkibiy qismlarning mohiyatini belgilashda birikuvchanlik (valentlik), ya'ni lug'aviy birliklarda xos ma'noviy (semantik) va sintaktik, shuningdek, kesimlik shakllariga xos morfologik birikuvchanliklarga asoslanishdir. Gapning eng kichik qurilish qolipidan lug'aviy birliklarning kengaytiruvchilari (aktantlari va ularni ifodalovchilar) chiqarildi.

4. O'zbek tilida gapning eng kichik qurilish qolipini belgilashda Hind-Yevropa tillari bilan turkiy tillar orasida gap qurilishidagi asosiy farq diqqat markazida turdi. Bu farq esa quyidagicha: Hind-Yevropa tillariga bir tarkibli

gaplar umuman xos emas va gap hech qachon egasiz bo'la olmaydi.

Turkiy tillar, xususan, o'zbek tilida "Men xatni yozaman, sen xatni olib borasan" gapi bilan "Xatni yozaman, olib borasan" gapi orasida keskin farq yo'q, ya'ni o'zbek tilida kesim shaxs-son jihatdan mukammal shakllangandir [4:54].

Yuqorida bayon etilgan to'rt asosga tayanib, sodda gapning eng kichik qurilish qolipi sifatida [WPm] belgilangan. [WPm]ning tarkibida [W] – kesimning, gap kesimining atash, lug'aviy ma'no bildirishga xizmat qiladigan qismi bo'lib, mustaqil so'z turkumiga oid bo'lgan, ya'ni kesim vazifasida kela oladigan so'zga, so'z birikmasiga, kengaytirilgan birikmalar (sifatdosh, ravishdosh, harakat nomlari oborotlari)ga teng kelishi mumkin. Aniqroq ifodalaganda, [W] lisoniy qolipdagi imkoniyat bo'lib, u nutqda atov birligi vazifasini o'tay oladigan va shu nutqning istalgan birligi (so'z, so'z birikmasi va hatto gap) shaklida voqelanishi mumkin. [Pm] esa atov birligi [W]ni gap qolipi shakliga keltiruvchi vositalar majmuasining ramzi bo'lib, u nutqda kesimlik kategoriyasi ko'rsatkichlari shaklida voqealanadi.

[WPm]=SGning quyidagi nutqiy hosilalari faqat kesimlik ko'rsatkichlari bilan shakllangan atov birligidan iborat:

	[W]	[Pm]
1.	Yoz	-moqchi+miz
2.	Ketmoqchi bo'l	-ma+sa+kerak
3.	O'qi	Ø
4.	Oqko'ngil	-siz
4.	Aytib qo'y	-ma+sa+ngiz
5.	Talaba	-man
6.	Ona bo'l	-gan+ekan
7.	Bola	edi+m
8.	Kim	-san
9.	O'ttiz	-dir
10.	Baxtiyor	-siz+lar

O'zbek tilida gapning eng kichik qurilish qolipi–[WPm]=SGni belgilashda turkiy tillar, xususan, o'zbek tili gap qurilishida kesimning gap markazini tashkil etishi bosh mezon hisoblanadi. Zero, gapning eng kichik qurilish qolipi kesimlik ko'rsatkichlari bilan shakllangan atov birligidan iborat. [WPm]=SG lisoniy sintaktik birlik sifatida ongimizda mavjud bo'lib, nutqimizda fikrni til qonunlariga muvofiq tarzda shakllantiruvchi va voqealantiruvchi imkoniyatdir.

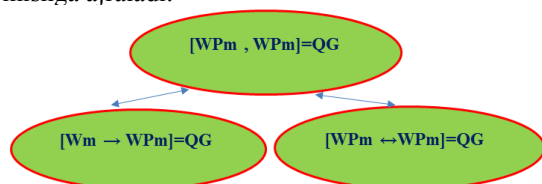
WPm minimal sodda gapning modeli. M: *O'qidim. Yozding*

Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, o'zbek tilida qo'shma gapning eng kichik modeli quyidagicha bo'ladi:

S₁ + V₁, S₂ + V₂: Kuz keldi, havo soviy boshladi. Ingliz, rus tillarida sodda gap qurilishi quyidagicha belgilangan: S + V + O: Я пишу письмо. Он играют шашку.

I have write the letter. I am reading an interesting article.

Qo'shma gaplarning umumiy lisoniy qolipi [WPm R WPm]= QG bo'lib, u quyidagi yana uchta oraliq ko'rinishga ajraladi:

- [WPm, WPm]=QG
- [WPm -> WPm]=QG
- [WPm -> WPm]=QG

Bu oraliq ko'rinishlar bir qarashda an'anaviy bog'lovchisiz, ergash gapli va bog'langan qo'shma gaplarning ramziy ko'rinishidek tasavvur uyg'otadi.

(Masalan, *Bahor keldi va olam yashnadi* – [WPm, WPm]=QG. *Bahor kelsa, olam yashnaydi* – [WPm -> WPm]=QG. *Bahor kelsa va olam yashnasa* – [WPm -> WPm]=QG kabi). Biroq bunday emas. Professor R.Sayfullayeva o'z ilmiy tadqiqotida "qo'shma gaplar tarkibiy qismlari orasidagi ma'noviy munosabatlarda o'z aksini topadigan bog'lovchilar paradigmasi ta'siridan ozod qilinsa, u hamma til birliklari kabi juda sodda, ixcham va ravshan tuzilishga ega ekanligini ko'rsatadi" [30], – deb yozadi. Qo'shma gaplarning umumiy lisoniy qolipi – [WPm R WPm]=QGni keltirib chiqarish va uning variantlarini kuzatish natijasida uch tipik turni ajratadi: Aslida, mazkur qurilish qoliplari qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'lovchi vositalarga ko'ra emas, balki bu sodda gaplarning qo'shma gap tarkibidan chiqarilganda mustaqil qo'llana olish-olmaslik belgisi asosida amalga oshirilgan. Yuqoridagi modellarning davomi sifatida so'z birikmasi hamda gapning modeli mavjud. T – H so'z birikmasining modeli. Bunda T=tobe so'z, H=hokim so'z (tobe–hokim). Yaratuvchi modellar tilshunoslik rivojlanishi natijasida yuzaga keldi, mazkur metodning bir qator afzalliklari va pragmatik jihatlari mavjud:

- modellashtirish tavsifiy emas, amaliy metod hisoblanadi;
- modellashtirish metodi har qanday sharoitda optimal («eng qulay», «eng maqbul») hisoblanadi;
- modellashtirish metodi ekonomiya prinsipiga tayanadi. Bunda uzun ta'rif va tavsiflarga ehtiyoj bo'lmaydi;
- obyekttni tushuntirish va izohlashni osonlashtiradi va soddalashtiradi.

Modellashtirish metodi keyingi paytlarda tilshunoslikda faol tatbiq qilina boshlandi. "Model" tushunchasi fan va texnikada turli ma'nolarda ishlatilgani bois modellashtirish turlarining yagona tasnifi mavjud emas. Tasnif modelning xarakteriga ko'ra, modellashtirilayotgan obyektning tabiatiga ko'ra, modellashtirish tatbiq qilinayotgan soha yoki yo'nalishga qarab amalga oshirilishi mumkin [4,46]. Modellarni shartli ravishda quyidagicha tasniflash mumkin:

1. *Tabiiy model* – o'rganilayotgan obyekt bilan bir turda bo'ladigan va undan faqat o'lchamlari, jarayonlarining tezligi va ba'zi hollarda yasalgan materiali bilan farq qiladigan model;

2. *Matematik model* – prototipdan (asl nusxadan) jismoniy tuzilishi bilan farq qiladigan, lekin prototip bilan bir xil matematik tasvirga ega bo'lgan model;

3. *Mantiqiy-matematik model* – belgilardan iborat bo'lgan, tafakkur jarayonini o'rganishda qo'llanadigan abstrakt model;

4. *Kompyuter modeli* – matematik, mantiqiy model-lashtirish metodlariga asoslanib kompyuterda algoritim va dasturlardan foydalangan holda yaratiladigan model.

Tabiiy modellarga turli xil buyum, jism, ular bilgan narsalarning tasvir, suratlari yoki shu kabilarning kichraytirilgan nusxasi kiradi. Shularni hisobga olib, biz ushbu sinf o'quvchilari uchun modellarni turli xil rasmlar orqali ham tushuntirishga harakat qildik. Ular quyidagicha ifodalandi: Tasavvurimizda gap bo'laklarini osmonda ko'rinib turgan jismlarga o'xshatsak, biz uchun eng keraklisi quyosh va oy hisoblanadi.

O'zbek tilida ega hamda kesimning o'rni nihoyatda katta. Gap bo'lishi uchun avvalo, kesim gap bo'lagini tushunib, uning turlari bilan tanishgach, ega gap bo'laki bilan tanishiladi. Har bir gap albatta, gap bo'laklaridan tashkil topadi. Bu esa turlicha namoyon bo'ladi. Gapda ega ham, ikkinchi darajali bo'laklar (to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol) ham bevosita yoki bilvosita kesimga bog'lanadi. Kesim (modeli –K) nima qildi? nima qilyapti? nima qiladi? (ba'zan nechanchi? qanday?) kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Gap tarkibidagi hol asosan felga bog'lanib, gapda fel kesimning paytini, maqsadi, sabab, o'xshatish kabi ma'nolarini izohlab keladi. Shunga ko'ra ikkinchi darajali bo'laklar tarkibidan hol gap tarkibida juda muhim mavqeda

turadi. Tabiiy modellarga tayanib biz holni osmon jismlari tarkibidan bulutni tanladik. Chunki bulutda hol izohlaydigan ma'nolarning barchasi mujassam bo'lib, u ham holdek osmondagi o'rniga, tuzilishi, joylashuvi, rangiga ko'ra paytni, maqsadni, sababni, o'xshatish ma'nolarini anglatadi.

Gap bo'laklarining ishtiroki va joylashish o'rni model-lashtirib o'rgatilsa, gap tuzayotganda xatoliklarga olib kel-masligi uchun zamin yaratadi. Bu esa inson ko'rgan narsasini kodlashtirib o'rganayotganini hamda ush-bu kod uning xotirasida yanada mustahkamroq o'rnashayotganligini bildiradi. Bunda biz modellarning tabiiy va fikriy modellar kabi turlarini o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, oddiydan murakkabga qarab o'rgatishimiz kerak bo'ladi. Chunki yuqori sinflarda ham ona tilining sintaksis bo'limiga tegishli mavzular va ajratilgan soatlar mavjud, o'quvchilar yuqori sinflarga o'tganlarida modellashtirish metodi tarkibidagi mantiqiy modellar, matematik modellardan foydalanish, murakkab grammatik qoidalarni oddiy, tushinarli, tejamlil hamda sa-marali modellar yordamida o'qitish zarur bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кун-далиқ қоидаси бўлиши керак. –Тошкент: 2017.
2. Ruzieva S. MODELLESHTIRISH TEXNOLOGIYASI UMUMIY O'RTA TA'LIMDA SINTAKSIS BO'LIMINI O'QITISHDA OPTIMAL YONDASHUV SIFATIDA //Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali. 2021. T. 1. №. 1-245-b.
3. Ruzieva S. MOHIR-U MEHR-U MAHORAT //Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali. 2021. T. 1. №. 1.мм.
4. Ruzieva S. MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA LUG 'AT ISHI MUAMMOLARI VA ULARNI YECHISH-NING INNOVATSION YO'LLARI //Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali. 2021. T. 1. №. 1. 441-b.

REZYUME. Maqolada modellashtirish texnologiyasining oliy ta'lim ona tili sintaksisi fani darslari jarayonida zamonaviy yon-dashuv sifatida qo'llanilishi to'g'risida fikr yuritilgan. Shuningdek, maqolada modellashtirishning ta'limdagi zaruriyati hamda afzallikla-ri haqida ma'lumotlar berilgan. Modellashtirish texnologiyaning matematik hamda tabiiy metodlari qiyoslangan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается использование технологии моделирования как современного подхода в процессе проведения занятий по синтаксису родного языка в высшем образовании. В статье также представлена информация о необходимости и преимуществах моделирования в образовании. Проводится сравнение математического и естественного методов технологии моделирования.

SUMMARY. The article discusses the use of modeling technology as a modern approach in the course of higher education native language syntax classes. The article also provides information about the necessity and benefits of modeling in education. Mathematical and natural methods of modeling technology are compared.

KISHI MEKTEP JASINDAGI OQIWSHILARDIŇ ANA TILI SABAQLARINDA KLASTAN TIS JUMISLARDI SHÖLKEMLESTIRIW

S.Saburova – doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch sózlar: sinfdan tashqari o'qish darslari, tarbiya, ona tili, grammatika, sintaksis, fonetika, morfemika, ta'lim, so'z, gap.

Ключевые слова: внеклассное чтение, воспитание, родной язык, грамматика, синтаксис, фонетика, морфемика, образова-ние, слово, предложение.

Key words: extracurricular reading, upbringing, mother tongue, grammar, syntax, phonetics, morphemics, education, word, sen-tence.

Baslawish klaslardıń ana tili sabaqlarında klastan tis jumislardıń máqseti-ana tili sabaqlarında alǵan bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerin jetilistiriw, ana tiliniń fonetika, grammatika, morfemika, sintaksiz, sóz birikpesi, sóz, gáp sıyaqlı túsiniqler menen tanıstırıw, ana tiline húrmetti oyatıw hám onı ámelde durıs paydalana alatuǵın kámil insandı tárbiyalawdan ibarat.

Klastan tis ana tili sabaqları 1-2-klaslarda háptede 1-márte, 3-4-klaslarda 2-háptede bir márte ótkeriledi. Sawat ashıw dáwirinde bolsa hápte aqırında Álipbe sabaǵınan 17-20-minut ajratıladi.

Klastan tis ana tili sabaqları oqıw dástúri menen tikkeley baylanıslı bolıp onda kózde tutilǵan maqset hám wazıypalardı ámelge asırıwda jaqınnan járdem beredi. Bunıń ushın oqıwshılarda kitap oqıw mádeniyatın tárbiyalaw olarda ápiwayı kitap oqıwshıdan izleniwshen kitap oqıwshı dárejesine kóteriń talap etiledi.

Sonıń ushında 1-2 klass ushın ana tili hám oqıw páni oqıw dástúri hám sabaqlıqları bir kitapta berilgenligine baylanıslı bul klass oqıwshılarına klastan tis ana tili hám oqıw sabaqları birgelikte shólkemlestiriledi [1:28].

Oqıwshılarda kitapqa qızıǵıwshılıq oyatıwda hár bir balaǵa jeke tártipte úyretiw, shaxsiy qızıǵıwların esapqa alıw zárúr. Balalarda kitap ústinde islew kónlikpesin rawajlandırıwda olarda kitapqumarlıq mádeniyatın tárbiyalawdıń tiykari bolıp esaplanadı. Bunda oqıw ushın ajratılǵan saatlardan paydalanıladı.

Ádebiy hám keń taralǵan shıǵarmalardı ózbetinshe bárqulla oqıp barsa ǵana, oqıwshılardıń dúnya qarasımın rawajlanıwı hám keńeyiwine xızmet etedi.

Klastan tis oqıw sabaqlarınıń tiykarǵı wazıypası oqıwshılarda ádebiy kitaplardı oqıwǵa qızıqtırıw, oqıǵan kitaplardı boyınsha pikirlerin aytalıwǵa úyretiw, balalar ádebiyatıń belgili jazıwshılarınıń ómiri hám dóretiwshiligi menen elementar tárizde tanıstırıw esaplanadı.

Balalarda jaqsılıqqa muhabbat, jamanlıqqa jerkenish kóz benen qarawǵa úyretiw, olardıń baylanıslı sóylewin rawajlandırıw, ádebiy – estetikalıq oylawınıń qalıplesiwinde klastan tis oqıw sabaqlarınıń da áhmiyeti úlken.

Klastan tis oqıw sabaqlarınıń eń áhmiyetli wazıypalarınıń biri ózbetinshe oqıw kónlikpelerin tárbiyalaw esaplanadı. Bunıń ushın ózbetinshe islew ushın tapsırmalar beriw, qızıǵarlı shınıǵıw túrлерinen paydalanıw, eń jaqsı shıǵarmalardı, pikirlerdi, jazıwshı haqqında toplanǵan pikirlerdi oqıtıw, «Jańılıtpash», «Jumbaqlar tabıw», «Tásirli oqıw», «Naqıllar aytıw jarısı», «Ertek oylap tabıw», «Bilimdanlar maydanshası», sıyaqlı kórik-tañlawlar shólkemlestiriw, temalar boyınsha soraw-juwaplar alıp barıw, oyın tárizindegi jumıs túrлерinen paydalanıw zárúr. Oqılǵan shıǵarmalar ústinde sáwbetler ótkeriw, «Kitap hápteligi» n shólkemlestiriw, shıǵarmalar tiykarında kishi bayanlar jazıwdı shınıǵıw etiń jaqsı nátiyje beredi.

Klastan tis oqıw sabaqları klasta oqıw menen baylanıslı tárizde shólkemlestiriledi. Klasta oqıw klastan tis oqıw ushın zárúr bolǵan oqıw kónlikpesin rawajlandıradı, oqıwshılardıń oqılǵan shıǵarmasın túsiniwge úyretedi, sózligin bayıtadı. Klastan tis oqıw qızıǵarlı hám ózine tartatuǵın jumıs túri bolıp, balalardıń bilim dárejesin